

Gazawat urşy: Türkmenler

Category: Kitapcy, Sözlär, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 21 январь, 2025

Gazawat urşy: Türkmenler ► GAZAWAT URŞY

Mak Gahan – «Nýu Ýork Gerald» atly amerikan gazetiniň habarçysy. Ol ruslaryň 1873-nji ýyldaky Orta Aziýa eden ýörişine gatnaşypdyr. Ýörişiň dowamynda gören zatlaryny ol 1874-nji ýylda iňlis dilinde neşir edilen «Oguzlaryň üstüne ýöriş we Hywanyň syndyrylmagy» atly kitabynda beýan edipdir. Sizde uly gyzyklanma döretjekdigini tama edip, şol kitapdan bölekleri dykgatyňyza hödürleýäris.

• TÜRKMENLER

Türkmenler Orta Aziýanyň iň edermen, urşujy halkydyr. Olar Buhara bilen Kaspiniň aralygynda mekan tutup, gündogarda Owganystana, günortada bolsa Persiýa çenli ýaýrapdyrlar. Kaspi deňziniň kenarynda ýaşaýan türkmenler balykçylyk, gündogar-demirgazyk türkmenleri bolsa dowardarçylykdyr iri şahly mallary idetmek bilen meşgul. Ýöne olaryň eklenjiniň esasy çeşmesi pürsiýanlary tutup, olary Hywa, Buhara gul edip satmaktan alynýan girdejidir.

Hywa hanlygynda türkmenleriň alty taýpasy ýaşaýar. Ol ýerde ýemrelileriň 2.500, çowdurlaryň 3.500, garadaşlylaryň 2.000, garajalaryň 1.500, alilidir gökleňleriň 1.500, ýomutlaryň 11.000 öýlüsi – jemi 22.000 öýli türkmen bar. Her öýde baş jan bar diýip hasap edeniňde-de, olaryň sany 110.000 adama ýetýär. Ganygyzmadan boýun egmezek halk bolan türkmenler hiç wagt hem kadaly dolandyrylýan döwletiň raýaty bolmandyrlar. Olar hanlara, emirlere boýun egenlerinden ölenlerini gowy görýärler. Her taýpa maşgala ýa garyndaşlyk gatnaşyklary esasynda kiçeňräk böleklere bölünýär. Olara ýaşulular we serdarlar ýolbaşçylyk edýär. Olarda halk geňeşinden birugsat halkyň ykbalyny kesgitleýän ýa-da dawa-jenjelleri çözüp bilýän dolandyryjy toparlardyr syýasatçy ýok. Dogry, serdarlaryň

käbir jedelleri çözmäge hukugy bar. Ýöne olar mejbur ediji kanunlary kabul edip bilmeýär. Türkmenleriň arasynda erbetlik we oňatlyk barada örän aýdyň düşünje bar. Halk geňeşi bolsa şol düşünjä hemmeleriň eýermegini gazanýar. Şol sebäplem olaryň arasynda dawa-jenjeller örän seýrek ýüze çykýar.

Hywa hany hiç wagt türkmenleri öz erkine tabyn edip bilmändir. Onuň türkmenleri boýun egdirmäge eden synanyşyklarynyň bary şowsuz tamamlanypdyr. Hanyň türkmenleriň üstüne ýörişi, adatça, aşakdaky ýaly görnüşe eýe bolupdyr. Ol goşun ýygnap, türkmenleriň üstüne gidipdir. Şol gidişine-de türkmenleriň ýaşayan ýerleriniň golaýragyndaku howpsuzrak ýerde goş ýazdyryp, berk goralýan berkitme gurupdyr. Türkmenler bada-bat onuň üstüne çozupdyrlar ýa-da berkitmäniň daşynda at salyp ýörüşlerine gykylyklap, myltyklaryndan ot atyp, oňa wehim salypdyrlar, öz berkitmelerinden çykмага ýürek eden iki-ýeke adamlaryny öldüripdirler. Han jogap edip, olary top okuna tutupdyr. Ýöne türkmenler ol oklardan gaty ujypsyz zyýan çekipdir. Han öz berkitmesinden hiç wagt çykmansoň, oňa edilýän hormatam çäkli bolupdyr. Onuň türkmenleri boýun egdirmäge bolan synanyşygy, tersine, hanyň olara boýun egmegine getiripdir. Şeýle wakalar birnäçe hepdäniň dowamynda gaýtalanypdyr. Türkmenler ol wakalardan lezzet alyp, hanyň gelmegi olar üçin baýramçylyga öwrülipdir. Hanyň ok-däri, azyk ätiýaçlygy azalanda ol bar niýetini puja çykarýan ylalaşyk baglaşyp, ulu dabara bilen paýtagtyna dolanypdyr. Türkmenler onuň goş basan ýerlerini aňsatlyk bilen gaýdyp alypdyrlar.

Hanyň türkmenler bilen ylalaşykda ýaşamagynyň köp sebäbi bar. Türkmenler hana raýat bolmasalaram, onuň başga halklary tabynlykda saklamagyna höwes bilen kömek beripdirler. Olar paç tölemekden boýun gaçyrsalaram hany içki wr daşky duşmanlardan goramaga mydama taýyn bolupdyrlar. Ruslar Hywa hanlygyna howp salanlarynda diňe türkmenler olaryň garşysyna çykyp bildi. Hanyň özi aljyraňňylyga düşüp, gaçan mahaly diňe türkmenler uruşmaklaryny dowam etdirdiler. General Weryowkiniň toplarynyň sesinden zähresi ýarylan han şäheri taşlap gaçanda, golasty hyzmatkärleri bolsa oňa dönüklük edende, hanyň tagtyny öz dogany eýelände ol diňe türkmenleriň arasynda özüne

gaçybatalga tapdy. Ýöne kyn ýagdaýa düşen mahaly özüne eden hyzmatlaryny, olaryň wepalylygyny, mertligini unudyp, han türkmenleri boýun egmeýäb garakçy adamlar hökmünde ruslaryň öňünde aýyplady. Uruş mahaly ruslara ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak üçin geçirilen gepleşikler mahalynda han türkmenleriň hiç mahal oňa salgyt tölemändigini, indem tölemejekdiklerini, özüniň hökümünüň olara ýöremeýändigini bahanalap, türkmenleriň paýyny tölemekden boýun gaçyrdy. Ondan başga-da, öz toplaryny gaýdyp almak üçin han türkmenleri artilleriýasyz tabynlykda saklap bilmejegini, tagtynda rahatlyk tapmajagyny aýtdy. Kaufman şäher boýun egdirilende olja alnan 18 ýa-da 19 topy ulanman hana gaýtaryp berdi. Bu bolsa ruslaryň özlerine göwünleriniň ýetýändigini görkezýärdi. Hanyň gürrüňini diňläň Kaufman türkmenlerden uruş salgydyny özi ýygnamagy ýüregine düwdi.

Ol ýomutlardan iki hepdäniň içinde 300.000 manat ýada 41.000 funt sterling möçberinde harby töleg talap etdi. Gysga wagtyň içinde beýle köp mukdardaky salgydy töläp bilmejekdikleri sebäpli özlerine berlen möhletini uzaldylmagyny sorap türkmenler Kaufmanyň üstüne ilçi ýolladylar. Ýöne Kaufman niýetinden dänmedi. Ol türkmenleriň üstüne ýöriş etmäge taýynlyk görüp başlady.

Onuň bu gelen karary öz ofiserleriniň birnäçesi tarapyndan berk tankyt edildi. Olar türkmenleriň beýle gysga wagtyň içinde onça salgydy töläp bilmejekdiklerine Kaufmanyň özüniňem akylynyň çatýandygyny, ýöne onuň hanyň aldawyna düşüp, onuň türkmenleri boýun egdirmek üçin düzen planyndaky ýönekeýje ýaraga öwrülendigini aýtdylar. Ofiserleriň pikirine görä, türkmenler öz beren sözlerini hana garanda has gowy ýerine yetirýärler...

Men bu pikirleriň kábiri bilen ylalaşmaýaryn. Meniň pikirimçe, Kaufman hana özüni aldatman, ýagdaýa görä hereket edýär. Hernäme-de bolsa, ol türkmenleriň salgyt tölejekdiklerine şonuň ýaly-da geljekde ruslar bilen gowy gatnaşykda boljakdyklaryna ynam etmeýär. Onuň pikirine görä, türkmenleri mazaly mynjyradýançaň, olaryň uruşmajakdygyna bil baglap bolmaz. Türkmenlere ýowuz daramak bilen ol özbeklere göz

görkezjek bolýar. Kaufmanyň beýle karara gelmeginiň başga-da bir sebäbi bar. Türkmenleriň garaşsyzlygyny janyndanam eý görmegi Russiýa hökümetiniň ýek ýigrenýän zady. Garaşsyzlyga ymtylýan beýleki halklara-da sapak bolar ýaly türkmenleri bir hökümdara, iň bolmanda Hywa hanyna boýun egdirmek hökmandy.

Meniň pikirimçe, Kaufman ýalňyşypdy. Türkmen halkyny özüne ýakynlaşdyrmak Russiýanyň diňe bähbidine bolardy. Türkmenler başarjaň, gaýduwsyz, şol bir wagtyň özünde-de ynsanperwer halk. Muhammet hanyň ters düşünjesinden, ýigrenjinden, kemsitmek isleginden eýmenmeyän türkmenler Orta Aziýada eden ähtine ynanyp boljak ýeke-täk halk. Hywa hany bolsa, gorkak, ikiýüzli, hezzet bilmez adam. Onuň ýüpüne odun çykap bolmaz.

Türkmenler diňe adam söwdasyny edýänleri üçinem jeza mynasyp diýmekleri mümkin. Emma Hywa hanlygyndaky türkmenleriň gapysyndaky gullar özbekleriňkiden az. Onsoňam olar gul söwdasyny edenoklar. Gul söwdasyny Kaspiniň kenarynda ýaşaýan teke türkmenleri edýärler. Olaryň wagşylyklary Wamberi tarapyndan jikme-jik suratlandyrylypdy.

Kaufmanyň türkmenlere bolan gatnaşygynyň nähilidigine garamazdan, onuň bir hereketini aklap bolmaz. Onuň bilen gepleşik geçirmäge gelen 12 türkmeni ol ýesir aldy. Dogry, olar soň yzyna-da goýberildi. Ýöne ylalaşygyň bolmajagyna türkmenleriň düşünmegi üçin olar birnäçe wagt türmede oturmaga mejbur boldular.

(dowamy bar)...

Iňlis dilinden terjime eden: Ýazgylyç ÇARYÝEW. Taryhy makalalar